Norrga kvarn

Kulturhistorisk dokumentation av Norrga kvarn, Norrga 1:2, Grödinge socken, Botkyrka kommun, Södermanland

Lotta von Liewen Wistrand

Rapport 2009:6

STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM

Norrga kvarn

Kulturhistorisk dokumentation av Norrga kvarn, Norrga 1:2, Grödinge socken, Botkyrka kommun, Södermanland

Lotta von Liewen Wistrand

Rapport 2009:06

Rapporten finns i PDF-format på adressen
http://stockholms.lans.museum

STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM

Sickla Industriväg 5B, 131 34 Nacka
Tfn 08-586 194 00, fax 08 32 32 72
http://stockhoms.lans.museum

Tidsaxel: Mats Vänehem

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum
Redaktionell bearbetning: Lotta Wistrand

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Nacka 2009

Innehåll

Förord 7
Sammanfattning 7
Omgivning och landskap 8
Norrga, Iselsta, Råby och Rosenhill 8
Fornlämningar – de äldsta bosättningarna 9
Historik 10
Kvarnetableringen i Norrga – 1500- och 1600-talen 10
Norrga blir centralort – 1700- och 1800-talen 11
Kvarnverksamhetens kulmen under 1900-talets första hälft fram till 1980-talets nedläggning 13
Norrga kvarn - generell utveckling av vattenkvarnen och dess egenskaper 16
Beskrivning av byggnader 17
Allmänt om kvarntomten idag 17
Nr 1 Kvarnanläggningen 18
Exteriör 18
Interiör 20
Summering av kvarnens kondition 24
Kvarndamm, kvarnränna och dammluckor 25
Nr 2 Mjölnarbostaden/kvarnstugan 26
Exteriör 26
Interiör 27
Nr 3 Visthusbod/källare 29
Nr 4 Ladugård 29
Nr 5 F.d. smedja 30
Nr 6 F.d. svinhus 30
Nr 7 Båtsmanstorp 31
Nr 8 Bostadshus 2000-tal 31
Nr 9 Bostadshus 1940/50-tal 31
Kvarntomten 32
Gällande skydd, planer och program 33
Riksintresse – begreppsdefinition 33
Riksintresse för kulturmiljövården 34
Riksintresse för naturvården 34
Riksintresse för friluftslivet 34
Länsstyrelsens naturvårdsprogram 34
Kulturmiljöprogrammet 34
Översiktsplanen 34
Kulturminneslagen (KML) – Fornminnen 34
Kulturhistorisk värdefull väg enligt Vägverkets klassificering 35
Kulturhistorisk värdering 36
Värderingskriterier 36
Bedömning av kvarnanläggningens främsta värde idag 36
Hotbild 37
Litteratur och källor 38
Figurförteckning 39

Förord

Länsstyrelsen i Stockholms län har i och med miljömålet *Levande sjöar och vattendrag* utpekat Norrga kvarn som en miljö av högt kulturhistoriskt värde. För att uppnå en långsiktig och hållbar förvaltning av miljön har Länsstyrelsen uppdragit åt Stockholms läns museum att utföra en kulturhistorisk inventering av kvarnmiljön, innehållande:

- dokumentation och beskrivning av kvarnanläggningen med kvarnbyggnad (exteriör och interiör), kvarndamm, dammluckor, rännor samt omgivningar i text och bild.
- dokumentation av spår efter tidigare produktion samt vidtagna förändringar i anläggningen.
- dokumentation och beskrivning av annan bebyggelse i kvarnens närområde.
- intervju med före detta kvarnmästare Kurt Ohlsson – den siste att driva kvarnverksamheten.
- beskrivning av eventuella hotbilder samt förslag till restaureringsåtgärder vad gäller kvarnen.

Sammanfattning

Norrga kvarn invid sjön Getarens utlopp i Kagghamraån har bedrivit kvarnverksamhet sedan senmedeltiden. På 1600-talet fanns här tre vattendrivna sågkvarnar, men därefter har antalet kvarnar liksom användningen varierat. Den nuvarande kvarnen har använts för malning av foder. Den uppfördes år 1847 och tillbyggdes i början av 1930-talet, då valsar ersatte de äldre kvarnstenarna och en oljeturbin installerades som komplement till de två vattenhjulen. Eldrift installerades på 1920-talet. Kvarndriften upphörde vid mitten av 1980-talet varpå inredning och föremål samt maskineri och verktyg lämnades intakta på plats. Därefter har kvarnen stått oanvänd. Till kvarnen hör kvarnbostaden - en knuttimrad stuga uppförd 1878, en ladugård från 1800-talets första hälft och ett f.d. svinhus från senare delen av 1800-talet. I kvarnens närmiljö finns även ett båtsmantorp, belagt från 1600-talet samt två bostadshus från senare tid. I kraft av kvarnen blev Norrga Grödinges centralort under 1700-talet och förblev så tills samhället Rosenhill övertog rollen runt sekelskiftet 1900.

För Norrga kvarn har de tre omgivande byarna Norrga, Iselsta och Råby spelat en tidig och central roll, såväl som ägare och som brukare av kvarnen. Det värdefulla samspelet byarna och kvarnen emellan understryks av det välbevarade vägnätet.

Norrga kvarn med omgivningar ingår i ett område i Grödinge socken av riksintresse såväl för kulturmiljö- och naturvården som för friluftslivet. Vidare är Grödinge socken utpekat som bevarandeområde i kommunens kulturmiljövårdsprogram och i gällande översiktsplan.

Omgivning och landskap

Botkyrka kommun motsvarar Södertörns nordvästra del och präglas av ett för Mälardalen typiskt sprickdalslandskap, vilket i Grödinge socken framhävs av längsgående höjdryggar med emellanåt ganska kraftigt markerade förkastningsbranter. Området är rikt på sjöar. I socknens norra del förbinds sjöarna genom Kaggfamraån som löper med biflöden i Brinkbäcken och Uringeån från sjön Getaren förbi Norrga kvarn genom en dalgång söderut och flödar ut i Kaggfjärden. Denna del av Grödinge är ännu idag en utpräglad jordbruksbygd med ett odlingslandskap som varierar från att vara ömsom öppet och storskaligt till ett mer småbrutet och kuperat närmare kvarnområdet där dalgången avsmalnar. Odlingslandskapets förändringar kan man följa från 1636 års geometriska karta, då de stora dragen redan formats i landskap, byar och kvarnplatser. Gränserna mellan odlingsmark och skog var desamma som idag, liksom många av vägsträckningarna. Helt intakt från 1600-talet är vägsträckan som leder till Norrga kvarn.

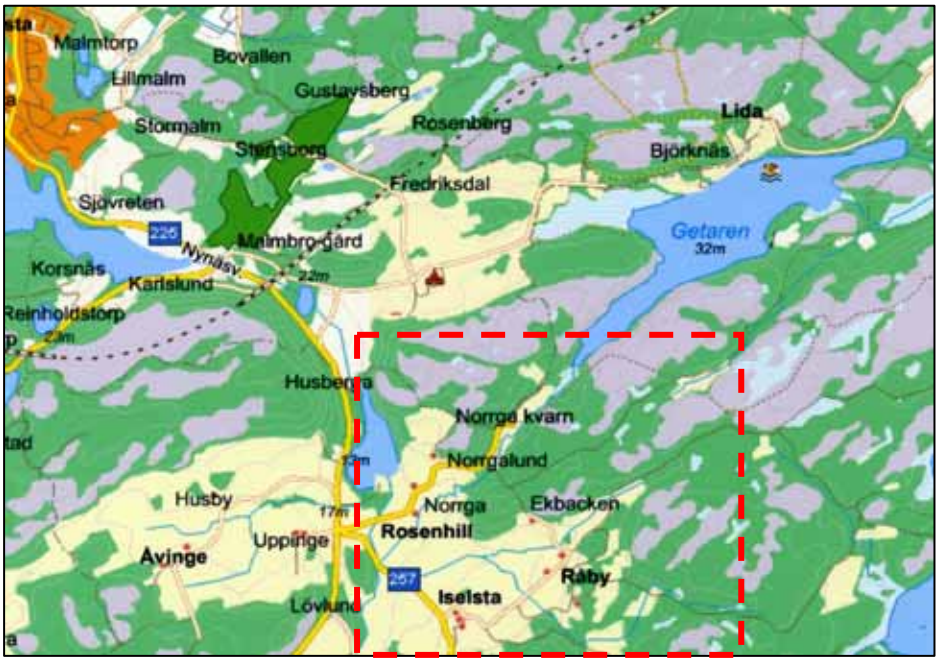

Figur 1. Karta över del av Grödinge. Inom röd markering de byar och gårdar som nämnas i den kulturhistoriska bakgrunden, med undantag för det gamla skomakartorpet Ekbacken.

Norrga, Iselsta, Råby och Rosenhill

För Norrga kvarn har de tre omgivande byarna Norrga, Iselsta och Råby spelat en tidig och central roll som dels ägare och dels brukare. Det värdefulla samspelet understryks av det välbevarade vägnätet som knyter ihop byarna med kvarnen och med varandra. Norrga by ligger i ett ganska flackt, öppet landskapsparti utmed huvudvägen till kvarnen. Bebyggelsen är överlag från senare delen av 1800-talet och har därefter varit på stadig tillväxt från de ursprungliga två hemmanen, Södergården och Norrgården. Södergården klassificerades som ”värdefull” i en inventering utförd år 1967.[1] Särskilt framhölls den herrgårdsliknande manbyggnaden från omkr 1850, en enkelstuga i ett och ett halvt plan – unik för Grödinge – som

[1] Nilsson, Sture, *Inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Grödinge socken*, Sthlm juli-aug 1967

troligtvis tjänat som drängstuga samt ett intilliggande knuttimrat lider som tidigare varit genomfarbart.

Iselsta by med sitt höjdläge och sin för Mellansverige ovanliga klungbykaraktär är av ett intresse som sträcker sig långt utöver det lokala. Ett rikt urval byggnader finns från olika perioder med sammanlagt trehundra års kontinuitet. Byn betecknades vara av omistligt värde i nämnda inventering, men sedan dess har en ganska omfattande förvanskning av byggnadernas exteriörer skett i form av tillbyggnader, fönsterbyten, tilläggsisoleringar m.m.

Råbys gårdar är belägna på kuperad mark längs den östra vägen mot Norrga. Namnet Råby kommer av ordet rå, som betyder ägogräns. Eftersom byns sex hemman utskiftades under laga skiftet saknas samma tydliga bystruktur som i det oskiftade Iselsta.[2] Bebyggelsen är huvudsakligen från 1800- och 1900-talen och kategoriserades som ”intressant” i inventeringen.[3]

Rosenhill grundades på 1800-talet och kan betraktas som gott ett exempel på landsbygdens näringsmässiga utveckling efter näringsfrihetens genomförande. Den ursprungliga kopplingen till Norrga by samverkar till en bebyggelsemässig helhetsbild av handel, jordbruk, byhantverk, f.d gästgiveri och skjutsstation.[4]

Fornlämningar – de äldsta bosättningarna

Fornlämningarna inom området koncentrerar sig främst till utkanterna av inägomarken. Strax sydväst och väster om sjön Getaren finns rikliga lämningar av boplatser från stenåldern. Nästa period, bronsåldern, har egendomligt nog lämnat mycket få spår i terrängen. Däremot uppstod en intressant bebyggelse under äldre järnåldern, då tre gravfält och dessutom två fornborgar etablerades, den ena alldeles väster om Norrga kvarn. Men det var först under yngre järnålder som koloniseringen tog ordentlig fart.[5] Inga fynd har dock noterats från någon av perioderna i kvarnens absoluta närmiljö, vilket måste betraktas som anmärkningsvärt eftersom det redan under yngre stenåldern utbildats en djup havsvik här. Läget måste ha varit idealiskt, med närhet till vatten och farled men ändå skyddat både för vind och angrepp. Med tanke på att det varje år görs nya fynd intill de gamla vattenlederna skulle det vara intressant att se vad en utgrävning ger.

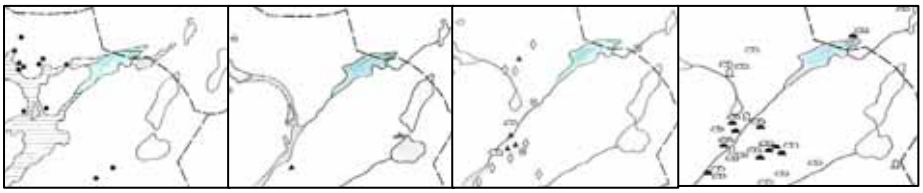

Fig. 2. Från vänster: 1. boplatser från stenåldern. 2. hällristning från bronsåldern. 3. gravfält, fornborgar, enstaka gravar från äldre järnålder eller yngsta bronsålder. 4. gravfält, runstenslokaler, gravar från yngre järnåldern. Streckade partier markaren mark som legat under vattennivån. Ur Botkyrka kulturmiljöinventering del I & II av kulturminnesvårdsprogrammet (1988)

[2] Edling, Barbro, *Den agrara utvecklingen och dess betydelse för landsbygdens bebyggelse i Grödinge efter 1860,* Sthlm 1983
[3] Söderberg, Brita, *Grödinge. En socknens historia från medeltid till nutid,* Södertälje 1975
[4] Ibid
[5] Schnell Ivar, *Grödinge socken,* Södermanlands hembygdsförbund, Nyköping 1971

Historik

Enligt uppgift härstammar den första källan om Norrga (Norghom) i egenskap av by från 1436, medan efterleden i en äldre stavning ”Når-stad” indikerar ett ursprung redan i järnåldern.[6] Troligt är att dock att själva bybildningen i Norrga liksom i grannbyarna Iselsta och Råby var en del av den stora expansion som skedde under tidig medeltid. [7]

Kvarnetableringen i Norrga – 1500- och 1600-talen

Kvarnverksamheten i Norrga etablerades redan under 1500-talet – eventuellt ännu tidigare – med en vattendriven sågkvarn. På 1600-talet blev Norrga under en kort period säteri, varpå beståndet utökades till tre kvarnar. Den geometriska kartan från 1636 berättar i sitt ”Notarum Explicatio” att samtliga var sågkvarnar, varav en tillhörde Norrga by medan övriga två ägdes av kronan respektive Doct Salvii. Den sistnämnde, Johan Adler Salvius, var av borgarsläkt, men genom sina insatser som diplomat i flera fredsprocesser adlades han år 1629 och förlänades av Gustav II Adolf stora delar av Grödinge socken med tillhörande säterifrihet.

Det intressanta är dock vad som går att utläsa av den geometriska avmätningen (figur 3). I denna tidiga utgåva av jordeböckerna, var lantmätarna inte skyldiga att redovisa kvarnar – troligtvis för att de var så frekvent förekommande – men då det undantagsvis gjordes, illustrerades kvarnarna nästan uteslutande av schabloner som med små variationer – beroende på vem som var förrättaren – återkom genom hela kartmaterialet. I bästa fall var det enbart genom vidhängande text som ett eventuellt kvarninnehav framgick och ännu mer sällan, vad kvarnens ändamål var.[8] Här utgör alltså Norrga kvarn ett enstaka undantag, både vad gäller förklarande text och den höga detaljeringsgrad med vilken de tre kvarnarna återgivits. Det är vanskligt att dra någon slutsats av detta, men en trolig förklaring kan enligt Pia Nilsson, doktorand med ämnet *Komplementära resurser i agrarsamhället enligt de äldre geometriska kartorna, 1630-1655. Kvarnar, fiske, humle och trädgårdar i Uppland och Östergötland*, vara att just Norrgas kvarnar betraktades som exceptionella framför andra. Att döma av teckningen var de uppförda i en korsvirkesteknik, vilket kan tyda på utländska influenser. En möjlig teori är att Salvius förde med sig både teknik och hantverkare från Tyskland där han vid tiden var stationerad.[9] Av teckningen framgår dessutom att kvarnarna hade sin placering öster om ån, i motsats till väster om som senare kartor och det befintliga läget redovisar för. Det framgår också vid en jämförelse av kartmaterialet, att 1600-talets kvarnar var placerade betydligt längre söderut – i höjd med nuvarande Norrgalund – än de efterföljande (figur 3). I övrigt saknas enligt kartbilden andra byggnader på kvarntomten, förutom ett närliggande torp – sedermera båtsmanstorp – lydande under Norrga by.

[6] Söderberg, Brita, *Grödinge. En socknens historia från medeltid till nutid,* Södertälje 1975
[7] Ibid
[8] Nilsson, Pia, *Een foothwiska norr på skogen. Agrarsamhällets kvarnar, humle, fiske och trädgårdar enligt de äldre geometriska kartorna (1630-1655)* (arbetsmanus), Uppsala 2008
[9] Samtal med Pia Nilsson, november 2008

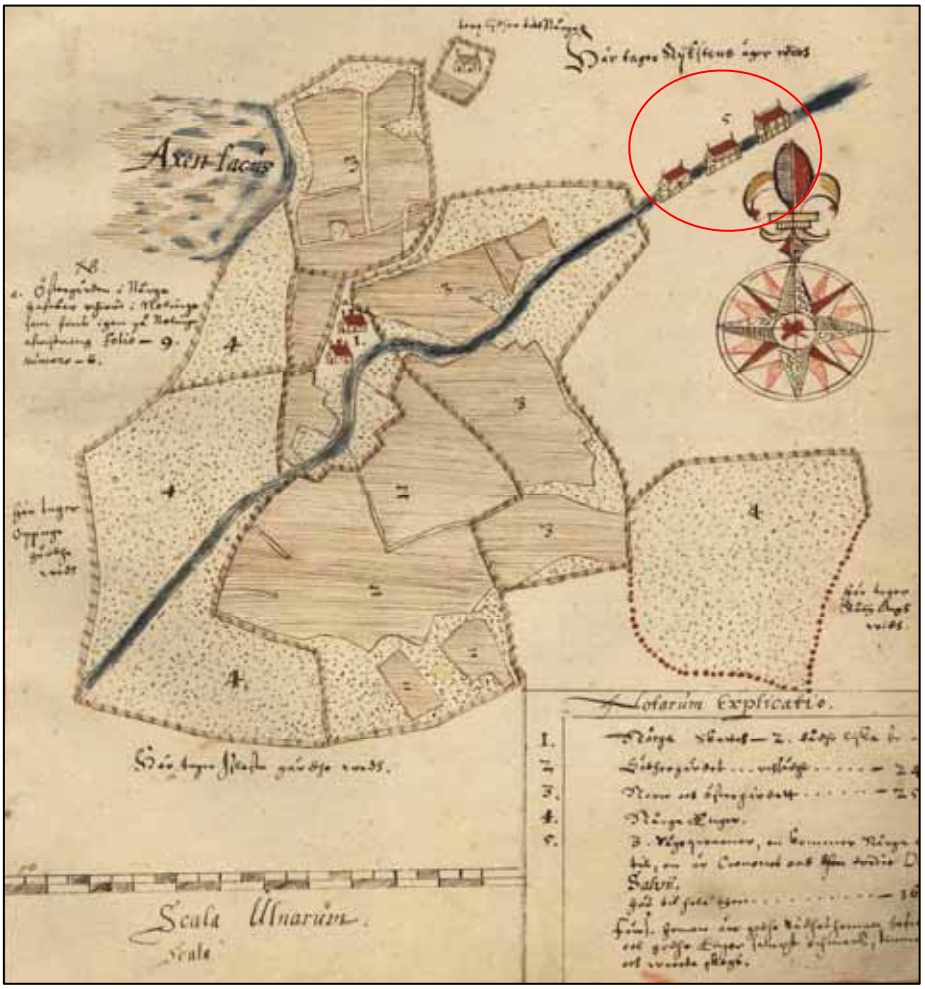

Figur 3. Utsnitt geometriska jordeboken från 1636 med Notarum Explicatio: "Nårga Skattehemman 2 bådhe lijka stora (…) 3. Sågeqwarner, en kommer Nårga by til, en är Cronones och then tredie Doct Salvii". Norrga ingick i den förläning som Johan Adler Salvius fick av Gustav II Adolf 1630. Han förvärvade skattemannarätten och uppförde 1642 socknens första säteri (Snäckstavik), under vilket det 1644 låg 10 hemman i Grödinge. De tre kvarnarna markerade med röd cirkel.

Norrga blir centralort – 1700- och 1800-talen

Under 17- och 1800-talen ägdes kvarntomten av Norrga Södergård och byn blev i kraft av kvarnverksamheten Grödinges centralort. Hit kom bönder och andra långväga ifrån för att låta behandla sin säd eller få sitt virke sågat. För att möta upp behoven etablerades en gästgiverirörelse i Södergården. Rörelsen blev indragen under en kortare period – p.g.a. vilt leverne – men återupptogs på 1840-talet då även en skjutsstation inrättades.[10]

Kartan över Norrgas inägor upprättad år 1775 (figur 4) visar två kvarnar, en sågkvarn och en mjölkvarn belägna väster om ån och således i annat läge än 1600-talets. Direkt nordväst om kvarnarna ligger kvarnmästarbostaden och i norr tillhörande ladugård. Torpet, redovisat redan på 1636 års avmätning, är vid denna tid ett båtsmanstorp med namnet Nordenstorp (nu Ekenshov). Läget på kvarnmästarbostaden i förhållande till det aktuella är något förskjutet västerut, medan ladugårdens och båtsmanstorpets är detsamma.

[10] Söderberg, Brita, *Grödinge. En socknens historia från medeltid till nutid*, Södertälje 1975.

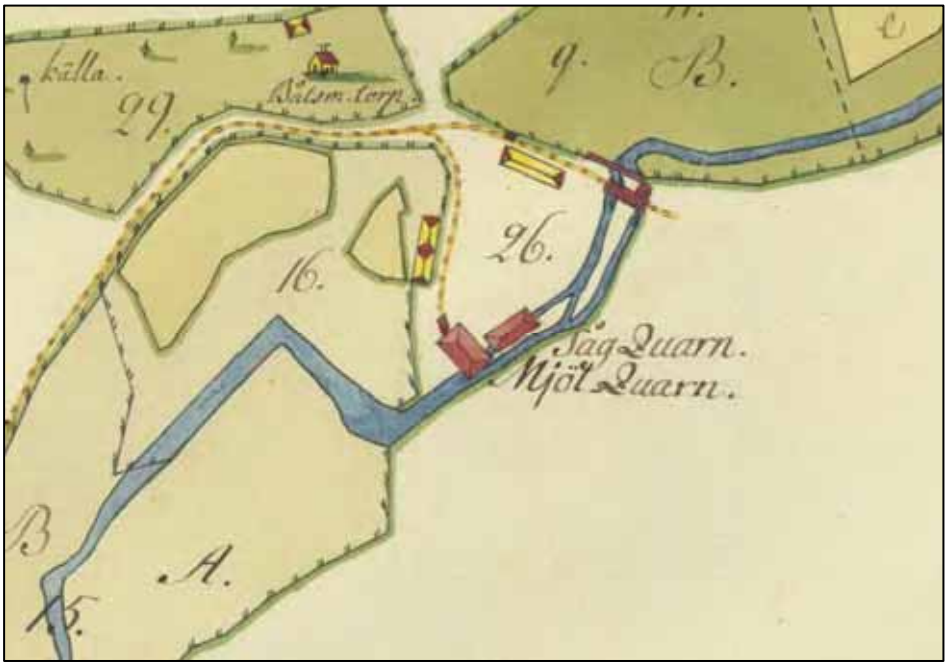

Figur 4. Utsnitt ur "Charta öfver Norrga In Ägor", upprättad 1774 av lantmätare Siölin

På 1854 års laga skifteskarta (figur 5) återstår endast en av kvarnarna från 1775 års karta – mjölnarkvarnen förlagd parallellt med ån. Läget för mjölnarbostaden är detsamma, med den skillnad att en flygelbyggnad tillkommit i nordvästlig riktning. Ladugården förefaller vara förlängd och nordost om kvarnen har två nya byggnader tillkommit – längst österut en smedja och närmast kvarnen ett svinhus. Övrigt att notera är att byplatsen, inklusive Norr- och Södergården, är intakt trots skiftet.

Figur 5. Utsnitt ur laga skifteskartan från år 1854 Kvarn, mjölnarbostad och ladugård i samma läge som vid karteringen 1774

År 1878 uppfördes enligt 1885 års brandförsäkring en ny mjölnarbostad, vars läge försköts något österut från den tidigare. I samma handling nämns en visthusbod på källare uppförd samma år som boningshuset och belägen strax intill. Därutöver redovisas på kvarntomten för en byggnad innehållande stall, ladugård, loge och lider.[11]

Figur 6. Foto med okänd person med häst i förgunden, troligtvis från omkr. sekelskiftet 1900. Längst till vänster i bild skymtar ladugården och därefter sågen (fanns endast tillfälligt) följd av kvarnen. Längst till höger mjölnarbostaden. (Fotograf okänd)

Kvarnverksamhetens kulmen under 1900-talets första hälft fram till 1980-talets nedläggning

När Rosenhill grundades vid sekelskiftet 1900 övertog det så småningom centrumrollen. Men kvarnverksamheten hölls fortfarande igång och ett par decennier in på det nya seklets friköptes kvarnen från Södergården av ättlingar till Norrgas Norrgård i vilkas ägo den befinner sig än idag. Kvarnen lär enligt obekräftade källor ha brunnit på 1880-talet och i samband därmed ersatts av en ny byggnad.[12] Om detta stämmer är dock tveksamt – huskroppen är uppförd i en timmerstomme, vilket förefaller gammalmodigt i en tid då regelstommens konstruktion hade blivit gängse. En genomgång av brandförsäkringar (tecknade av Södergården och inkluderande kvarntomten) från åren 1867, 1885 och 1897, ger heller inga indikationer på att kvarnen ska ha eldhärjats. I motsats beskrivs en timrad mjölkvarn i ”gott stånd” uppförd år 1847 med en senare tillbyggnad i resvirke (troligtvis från 1870-talet) som förutom för tillbyggnaden överensstämmer i alla väsentliga detaljer med dagens befintliga kvarnbyggnad.[13] På 1930-talet påfördes kvarnens södra halva en tvärställd överbyggnad i en våning, samtidigt som ett nytt turbindrivet kvarnverk installerades.

[11] Brandförsäkring nr. 22940 från 1885, tecknad av dåvarande ägare till Södergården, L.M. Carlsson, Riksarkivet

[12] Enligt uppgift från Kurt Ohlsson, 17 dec 2008

[13] Brandförsäkring nr. 22940 från år 1867 resp. 1885, brandförsäkring nr. 27535 från år 1987, Riksarkivet

Figur 7. Kurt Ohlsson längst till höger med sin syster och far. Ladugården i bakgrunden (foto från omkring 1930-talet, fotograf okänd)

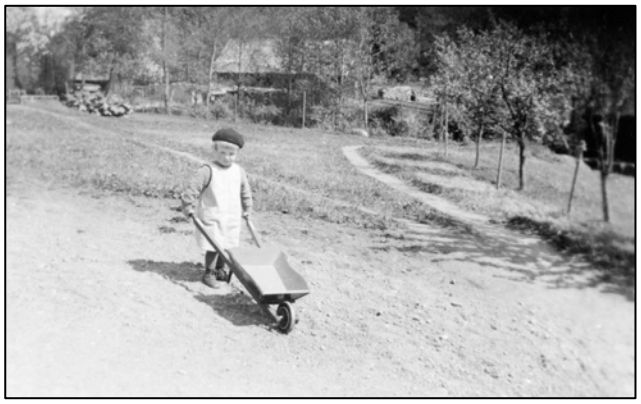

Figur 8. En ung Kurt Ohlsson på väg med sin skottkärra mot mjölnarstugan. I bakgrunden skymtar svinhuset och den numera rivna smedjan. (fotograf okänd)

Kvarnverksamheten var under denna period och en bit in på 1950-talet kanske intensivare än någonsin, av den anledning att Norrgas kvarn var en av de få som fortfarande var aktiv. Tidigare hade det funnits ett tiotal kvarnar i traken, men av dessa återstod enbart Norrga. Upptagningsområdet blev således relativt omfattande och den siste heltidsmjölnaren, Bror Ohlsson, arbetade periodvis dygnet runt för att tillgodose traktens och mer långvägas behov av brödsäd och djurfoder.[14]

Efter Bror Ohlssons frånfälle på 1970-talet övertogs kvarnskötarrollen av brorsonen Kurt Ohlsson. Han utbildade sig redan på 1950-talet till kvarnmästare, men i takt med att uppdragen minskade under 70-talet inskränktes kvarnverksamheten till att bli en bisyssla om helgerna med syfte att bibehålla kvarntraditionen samt betjäna hästägarna i den närmaste granntrakten med kross och gröpe. Och på detta sätt drevs kvarnen fram till mitten av 1980-talet innan verksamheten nedlades. Kvarnen lämnade emellertid helt intakt med all interiör bevarad.[15]

[14] ”I Iselsta har klockan stannat – men kvarnarna i Norga mal på”, *Länstidningen*, 30 mars, 1978

[15] Enligt uppgift från Kurt Ohlsson, 17 dec 2008

Av 1950-talets ekonomiska karta framgår att kvarntomten vid tiden hade utökat sitt byggnadsbestånd med ytterligare några uthus: två strax nordväst om ladugården och ett tredje mellan smedjan och svinhuset. Deras ändamål är okänt – de redovisas varken i brandförsäkringarna eller i tidigare inventering – och idag återstår ingenting utom rester av grunden från det sistnämnda. Strax väster om mjölnarbostaden ser vi den nya fastighet, bestående av bostadshus och uthus, som utbildades på sent 1940-tal och som bebos av Kurt Ohlssons syster och svåger. Detta är också den första kartbild som bekräftar mjölnarbostadens nya läge från år 1874.

Figur 9. Ekonomiska karta från 1952, då byggnadsbeståndet vid Norrga kvarn var som störst. Byggnader markerade med röda cirklar är idag rivna eller raserade. Den röda rektangeln anger det troliga läget för 1600-talets kvarnar

Norrga kvarn – generell utveckling av vattenkvarnen och dess egenskaper

Att vattenkvarnen så tidigt som på 1200-talet spelade en viktig roll i det svenska bondesamhället visar de medeltida landskapslagarna i vilka man finner bestämmelser runt kvarndriften och framförallt om rätten och plikten att bygga kvarn. För ett samägt kvarnställe inom en by som i exemplet Norrga gällde det medeltida solskiftets principer, dvs. att bybornas del av kvarnen motsvarades av storleken på deras markinnehav.

Två typer av vattenkvarnar existerade parallellt, den enklare skvaltkvarnen som kunde byggas av bonden själv och den mer avancerade hjulkvarnen (även kallad romersk kvarn) – representerad av Norrga kvarn – vars konstruktion vanligen krävde specialiserade kvarnbyggare. Gemensamt för bägge typerna är att de drevs med vattenkraft.

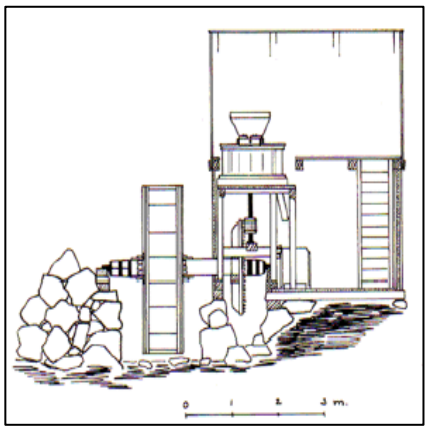

Figur 10. Schematisk skiss över hjulkvarn eller romersk kvarn som den också kallas. Hjulkvarnarna delas i sin tur in i tre huvudtyper nämligen underfalls-, bröstfalls- eller överfallshjul, beroende på var vattnet träffar hjulet. Detta är i princip de centrala tekniska funktioner som skiljer vattenkvarnarna åt, men olika varianter förekom naturligtvis, dels över tiden och dels mellan olika regioner. Eftersom skvaltkvarnen har en enklare konstruktion än hjulkvarnen har man trott att den också är äldst men för närvarande har hjulkvarnen, enligt de arkeologiska fynden konstaterats vara äldre.
Ur Eschricht (2006)

Omkring sekelskiftet 1900 byggdes flertalet kvarnar om från hjuldrift till turbindrift och några decennier senare installerades överlag eldrivna motorer för en ytterligare effektivisering av malningsprocessen.

Kvarnhusen uppfördes vanligtvis i två till tre våningar. Säden transporterades genom översta våningens matartratt (”skruven”) till mellanvåningen där själva malningsprocessen tog vid, dvs. säden maldes mellan kvarnstenarna, en övre roterande (”löparen”) och en undre fast liggande (”liggaren”.). Via trärör fördes sedan det färdiga mjölet ner till undervåningen där den uppsamlades i säckar.[16]

För att kontrollera vattenkraften anlades för de större hjulkvarnarna ofta också en kvarndamm, innebärande att vattendraget grävdes ut och kläddes med sten och lera, ibland med brädor. En lucka från dammen ledde bort överflödigt vatten. Vid större vattendrag leddes ofta vattnet genom en grävd kanal fram till vattenhjulet.[17]

Norrga kvarn följer med mycket få avvikelser det generella mönstret för vattenkvarnarnas utveckling med distinktionen att här fanns dubbla vattenhjul, vilka vid sekelskiftet 1900 ersattes med en turbindriven motor.

[16] Rågfeldt, Per-Erik, *Inventering av väder- och vattenkvarnar i Uppland*, Uppsala 1973
[17] Eschricht, Susanna, *Tulquarner och Beckequarnar i Marks härad*, Stockholm universitet 2006

Beskrivning av byggnader

Allmänt om kvarntomten idag

Vid mitten av 2000-talets första decennium övertogs kvarntomten från Kurt Ohlsson av dennes systerson, Andreas Larendius, vilken är nuvarande ägare. Både kvarnen och mjölnarbostaden är i princip bevarade i befintligt skick sedan 1930- resp 1950-talen, men mjölnarbostaden är under pågående anpassning till modernt boende för uthyrning.

På den aktuella situationsplanen över kvarntomten med närbelägna fastigheter (figur 11) framgår att några byggnader saknas från 1950-talets kartering. Några har rivits, andra raserats. En av bodarna (tidigare numrerad 12) har ersatts av ett nytt bostadshus, uppfört kring år 2005, där kvarnens nuvarande ägare bor.

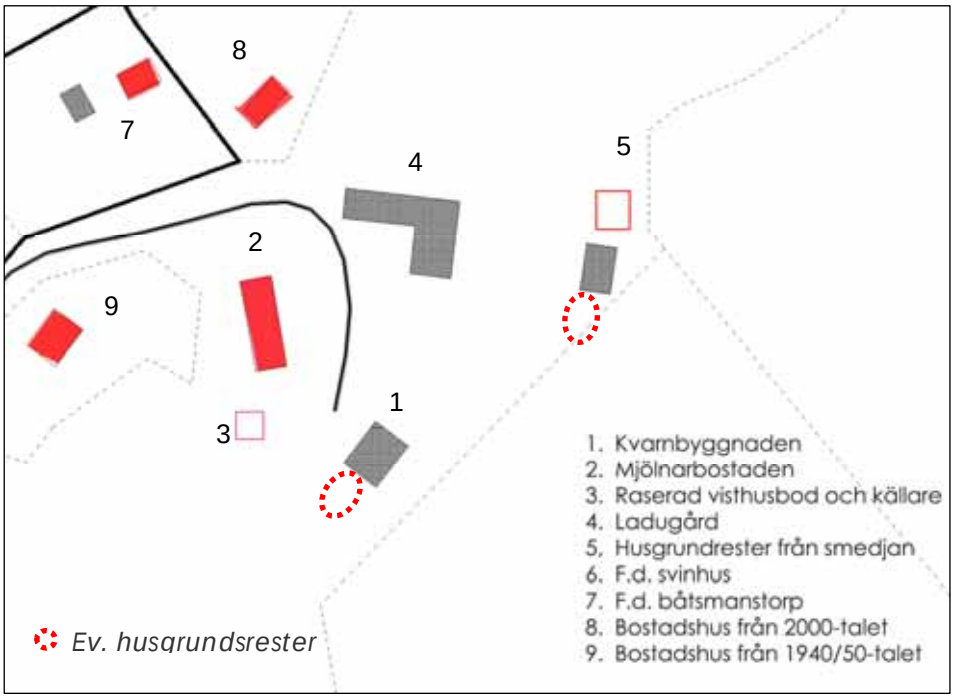

Figur 11. Aktuelll situationsplan för byggnader runt kvarnen

Nr 1. Kvarnanläggningen

Exteriör

Kvarnbyggnaden består upp till två våningars höjd av en knuttimrad stomme från 1847 som står på en delvis hög och delvis obefintlig grund av obearbetad, murad sten. Den tvärställda överbyggnaden i en våning från 1930-talet har en regelstomme klädd med liggande fasspontpanel. Fasaderna liksom vindskivor är målade i faluröd slamfärg med vitmålade fönster- och dörrfoder.

Figur 12. Kvarnbyggnaden sedd från sydväst, med den äldre delen i förgrunden. I fonden skymtar f.d. svinhuset (bildnr ldng20090021s). Foto Mattias Ek, Stockholms länsmuseum 2008

Figur 13. Kvarnbygganden från nordväst (bildnr Img_3154). Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Bägge byggnadsdelarna bär sadeltak, förlagda i vinkel mot varandra, på den äldre delen är belagt med enkupigt lertegel och på den yngre med korrugerad, omålad plåt.

Ansluten till östra fasaden halvvägs ut i Norrgaån ligger turbinhuset i form av en delvis raserad envånig utbyggnad i resvirke krönt av ett pulpettak.

Figur 14. Turbinhuset uppfört i en plankstomme är förallet och kraftigtrötskadat. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Två entréer finns till kvarnen: En brädklädd dubbeldörr (figur 15) målad i guldockra på västra fasaden som leder direkt in till andra våningen och föregås av en gångbro. Den andra ingången (figur 16), består även den av en brädklädd dubbeldörr i guldockra, är belägen på södra gaveln där den leder till bottenvåningen.

Figur 15. T.v. Gångbro och ingång västra fasaden via brädklädd dubbeldörr till kvarnens andra våning. Lägg märke till följarna, vilka nämns i 1800-talets brandförsäkringar. Notera även att syllstocken tycks ligga direkt mot marken.
Figur 16. T.h. Entrén via dubbeldörrar på södra gaveln. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Fönstren (ca 15 till antalet) är i två lufter om tre rutor vardera. Därutöver finns ett horisontellt placerat överljusfönster i påbyggnadens röste (figur 13 & 18).samt ett tvåluftsfönter indelat i två bågar om vardera tre respektive sex rutor. Fönsterfodren är av en slät enkel typ.

Figur 17. Som förhärskande fönstertyp uppträder det okopplade tvåluftsfönster med tre rutor i varje luft. Beslag och stolpgångjärn är av sen 1800-talstyp. Figur 18. Överljusfönstret i överbyggnadens västra gavelröste.
Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Interiör

Bottenvåningen utnyttjas för närvarande för magasinering av diverse byggnadsmaterial, vilket gör den svårframkomlig, men upphängnings- och hissanordningar för paketering av säd och inte minst turbinen som på 1930-talet ersatte de gamla kvarnhjulen finns i behåll för beskådning.

Figur 19-20. Turbinen.med sin placering under bottenvåningens nivå och ut i ån (bildnr ldng20090073s). Infälld bild av turbinen (bildnr ldng 20090072s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Figur 21. Perspektivbild av kvarnens andra våning, ”hjärtat” i byggnaden (bildnr ix20090001s). Foto och montage Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Andra och tredje våningarna är helt intakta på såväl inredning som snickerier, föremål och maskiner och har inte vidrörts sedan verksamheten lades ned på 1980-talet, förutom att en del möbler där har magasinerats. På andra våningen finns dessutom ett litet rum avsatt till snickeriverkstad.

Figur 22. Snickeriverkstaden på andra våningen (bildnr ldng200090053s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Figur 23-24. Detaljer från snickeriverkstaden (bildnr ldng200900553s och ldng 20090059s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Figur 25-26. Detaljer från snickeriverkstaden (bildn ldng200900585 och ldng20090055s). T.h. hyvelarsenalen. Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Andra våning ägnades åt själva malningsprocessen. Flertalet av maskinerna från sekelskiftet är av märket Krupps eller andra tyska fabrikörer, medan de senare från 1930-talet är svensktillverkade. I synnerhet de äldre maskinerna har en tydlig estetisk utformning.

Figur 27-31. Några av andra våningens maskiner som användes för förädling och malning av säden. Matartrappar leder från tredje våningen (övre bildpar ldng 20090044-45s, nedre 20090037-39s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

På tredje våningen togs den obearbetade säden in via utvändiga transportrör. Här skedde en första sållning innan säden tranporterades ned till andra våningens olika malningsprocesser.

Figur 32-33. Tredje våningens sållningsmaskin (t.v) var det första steget på sädets väg mot förädling. Därefter fördes den via transportör (t.h) ner till andra våningens för malning (bildnr ldng20090064-65s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Det kanske mest anmärkningsvärda i kvarninteriören är den sällsynta omsorg om detaljerna som genomsyrar inredningen. Bakom varje snickeriarbete anar man en person med en stark vilja att dekorera, vilket återspeglas både i utformningen av funktionella ting såsom behållare och transportrör för säden och i sniderier enbart avsedda till lyst. Vem som har utförd snideriarbetena är okänt.

Figur 34-36. Den svängda trappan leder från andra till tredje våningen (bildnr ldng20090060s). Detaljbilderv knopp och sädeskopa (bildnr ldng 20090061-62s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Figur 37. Insidan av det brädlagda sparrtaket på den äldre byggnadsdelens vindsvåning (bildnr ldng 20090070s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Summering av kvarnens kondition

Bägge kvarnbyggnderna är i gott skick och under pågående utvändig renovering av den nye ägaren. Så här långt har fasaderna ommålats och taken gåtts igenom samt kompletterats med tegel, nya täckskivor och vindskivor där det behövts. Fönstren är under genomgång och renovering.

Några ytliga rötskador finns på norra fasadens nedersta stockvarv, men dessa är ännu så länge inte särskilt alarmerande.

Figur 38 och 39. Norra fasadens respektive hörnor med gamla rötskador och något utfallen grund. Foto Lotta Wistrand, Stockholm läns museum 2008

Turbinhuset som är anslutet till östra fasaden är däremot på god väg att falla samman. Behov av akuta vårdinsatser.

Figur 40. Turbinhuset är kraftigt rötskadat runt om. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Kvarndamm, kvarnrännor och dammluckor

Även anläggningens kvarndamm, kvarnrännor och dammluckor är intakt bevarade och utförda med samma omsorg som kvarnbyggnaden. Dammen genomgick dessutom en restaurering år 1993, då den var i så dåligt skick att Norrgaån nedströms var helt torrlagd under stora delar av året.

Figur 41 och 42. Kvarndamm och kvarnluckor. Vattenfallet som bildas här utgjorde förutsättningen för Norrgas kvarnnäring (bildnr ldng20090026s och 20090025s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Figur 43 och 44. T.v. kvarnrännan eller kvarnkanalen med sin stenlagda sidor (bildnr Img-3171). T.h. Resterna av kavelbron över Norrga å (bildnr ldng20090027s). Foto Lotta Wistrand och Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Den circa 150 meter långa kvarnrännan (figur 43) som löper mellan dammen och kvarnen är stenskodd längs sidorna. I höjd med dammen ligger resterna av en kavelbro (figur 44) över kvarnrännan. Intrycket är ålderdomligt, men när den anlades är okänt. Dock redovisas något slags bro eller spång på 1775 års karta.

Figur 45. Norrgaåns flöde norrifrån mot kvarnen (ldng20090032s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Nr 2. Mjölnarbostaden / kvarnstugan

Exteriör

Mjölnarbostaden från år 1874 är uppförd i liggtimmer i en våning plus vind på torpargrund. Fasaden är opanelad förutom på södra gavelröstet som är fodrad med en locklistpanel och är målad i faluröd slamfärg med fönster, foder, vindskivor och knutpilastrar i vitt.

Figur 46-47. Mjölnarstugan sedd från sydost resp nordväst. Östra resp västra långfasaderna. De provisoriska dörrarna som tillfälligtvis ersätter de gamla inåtgående pardörrarna med överljusfönster (bildnr ldng20090035s och 20090036s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Plantypen är den traditionella parstugan, som i ett tidigt skede skarvats söderut med en tillbyggnad. Gränsen mellan urspungliga byggnaden och tillbyggnaden är tydligt avläsbar i timret.

Sadeltaket bär enkupigt lertegel med nocktegel och två nockplacerade skorstenar murade i tegel (har tidigare varit kalkavfärgade i vitt).

Figur 48. Skarven mellan ursprunglig byggnad och tillbyggnad. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Fönstren, nio till antalet, är i två lufter med två rutor i vardera båge. Fönsterfodren är enkelt utformade och har sporadiskt snedställda vattbrädor i trä. Beslag och stjärthakar är av 1700-talstyp – ev. flyttade från tidigare bostad.

Figur 49-51. Fönster i två bågar med två rutor i vardera. Fönsterbeslag och stjärthake från 1700-talet. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Två ingångar finns till bostaden, bägge placerade på östra långsidan. Här fanns intill nyligen ett par äldre inåtgående dubbeldörrar med överljusfönster som har kasserats tillsammans med dörrkarmarna för att ersättas av nyproduktion.

Figur 52. Provisoriskt dörrparti.. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Laxknutarna har tidigare varit inklädda, men lådorna har tillfälligtvis tagits bort i samband med den pågående renoveringen av byggnaden. Byggnaden är utvändigt i mycket gott skick och har nyligen renoverats av en timmermann.

Figur 53. Oklädda laxknutar mot södra gaveln, i väntan på att återfå sina knutlådor. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008.

Interiör

Stugan har stått obebodd senaste decennierna med en inredning huvudsakligen präglad av 1950-talet, med undantag för ett par av rummen som är omgjorda under 1970-talet.

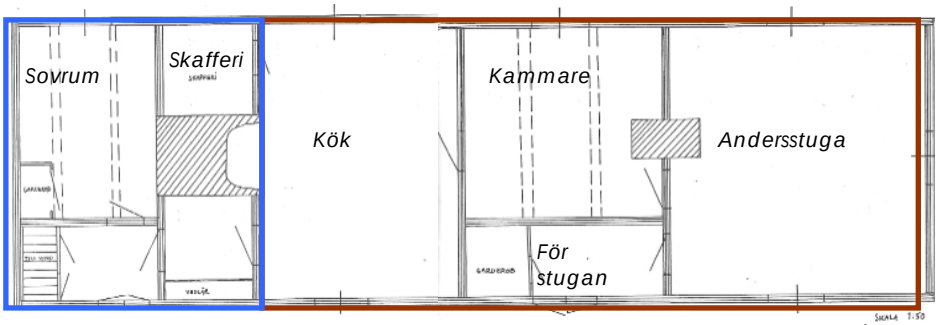

Figur 54. Mjölnarbostaden. Brun markering för den ursprungliga parstugans plan och blå för den tillbyggda delen. Ur 1967 års inventering med bearbetning av Lotta Wistrand, 2008

Figur 55-57. Sovrum inrett med brädpanel från 1970-talet. T.h. Köket med inredning från 1950-talet. Den stora köksspiseln är inmurad i väggen. Dörr från köket in till kammaren av halvfransk typ från sent 1700-tal. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Figur 58-59. Tapetlager från köket. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nyligen inleddes en invändig renovering av byggnaden med målet att anpassa den till ett modernt boende för framtida hyresgäster. Hitintills har tillvägagångssättet varit hårdhänt, med ringa hänsyn till byggnadens kulturhistoriska värden. I ett par av rummen har väggarna rensats intill timret på både ursprunglig lerklining och tidigare tapetlager. Därefter har väggarna insalats med någon decimeter för att rymma tilläggsisolering.

Figur 60-62. Detaljer från Andersstugan. Väggarna har rensats både från tidigare lerklining och ett omfattande tapetlager. Överst t.h. marmoreringsmålad underliggare till fönsterbrädan samt dörrbeslag av 16-1700-talstyp. Det gamla brädgovlet och bjälklaget har kasserats för att ersättas med nytt. Vissa beslag, till både dörrar och fönster, kan dateras till 1600- och 1700-talen. Troligen har dessa återanvänts från den tidigare kvarnmästarbostaden. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Figur 63-66. Detaljer från kammaren. Tak med bjälkar inklädda i masonit. Rester från bård och lerklining. Kammarens rörspis som är under renovering. Beslag av 16-1700-talstyp på dörren mellan kammaren och Andersstugan. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nr 3. Visthusbod / källare

Av visthusboden på källare återstår idag enbart rasmassor. Byggnaden var i dåligt skick redan vid inventeringen 1967 och har därefter lämnats till förfall. Enligt 1885 år brandförsäkring uppfördes visthusboden år 1878 – alltså samma år som mjölnarbostaden – på en redan befintlig källare av okänd ålder.

Figur 67-68. Den raserade visthusboden på källare. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nr 4. Ladugård

Den längre delen av ladugården är troligtvis från 1800-talets första hälft. I brandförsäkringarna från åren 1867 och 1885 beskrivs en lång byggnad innehållande stall, fähus och loge uppförd delvis i timmer och delvis i en brädklädd stolpkonstruktion med ett sadeltak belagt med spån. Av kartorna framgår att läget vid denna tid var exakt detsamma som det idag och även beskrivningen överensstämmer väl med det befintliga utseendet. Taket har dock idag en täckning av omålad korrugerad plåt – möjligtvis kan spånet vara bevarat i understa lagret. Fasaden är fodrad med en locklistpanel och avdelad horisontellt vid byggnadens mitt av en tvärställd vattbräda i trä. Panelen är målad i faluröd slamfärg med fönster- och dörrfoder i vitt. Knutlådorna är svartmålade, liksom de enkla bräddörrarna. Vinkelbyggnaden är ett senare tillägg.

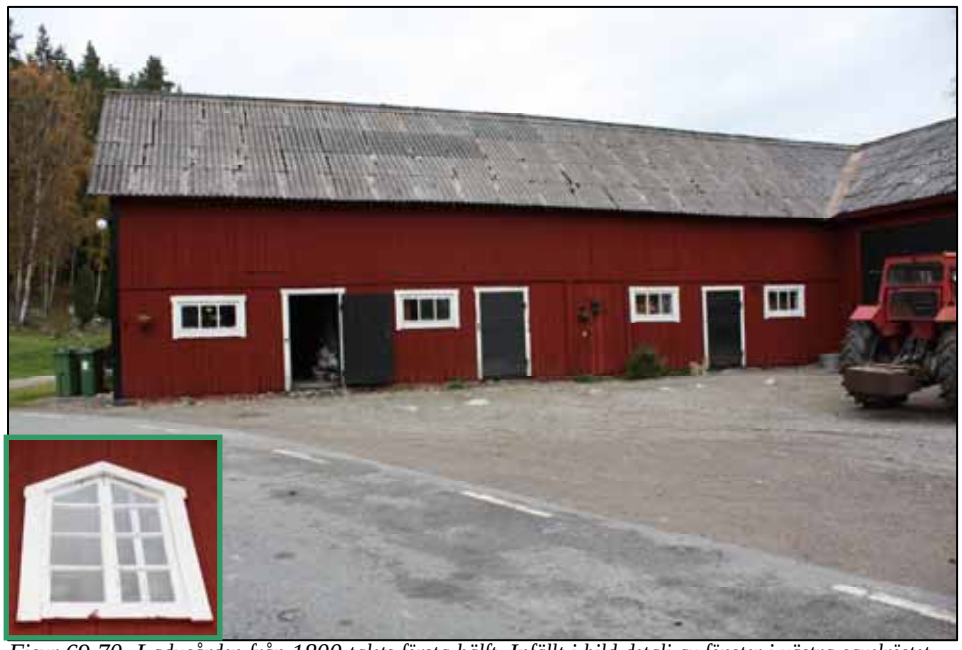

Figur 69-70. Ladugården från 1800-talets första hälft. Infällt i bild detalj av fönster i västra gavelröstet. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nr 5. F.d. smedja

Endast husgrundsrester återstår.

Figur 71. Husgrundsrester och en svar markupphöjning är allt som återstår av den gamla smedjan. Som sig bör var den placerad alldeles intill vattenkanten (bildnr ldng20090029s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Nr 6. F.d. svinhus

Ej inventerad invändigt. Används idag som förråd.

Byggnad uppförd i liggtimmer troligtvis under 1880-talets andra hälft på en grund av otuktad gråsten. Gavelrösterna är fodrade med brädpanel. Timmerstommen har laxknutar och bär ett sadeltak täckt av sinuskorrugerad, omålad plåt. Gavelröstena är inklädda med brädpanel. Fönstren är i en luft med sex rutor. Fasad, fönster, vindskivor samt dörr är målade i faluröd slamfärg. Byggnaden är i gott skick men är eller har varit angripen av husbock.

Figur 72. F.d. svinhus sett från nordväst (ldng20090028s). Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum 2008

Nr 7. Båtsmanstorp

Tomtläget är detsamma som på 1600-talet, medan åldern på nuvarande byggnad är okänd. Bör vara uppförd före 1800-talets mitt med utgångspunkt från laga skifteskartan, där placeringen är identisk med dagens.Torpet bebos permanent.

Figur 73. Torpet är uppförd i en våning på en torpargrund. Planen är enkelstugans med en senare tillkommen veranda. Fasaden är klädd i en locklistpanel, målad i faluröd slamfärg. Fönstren är i två lufter indelade i två rutor vardera som i veranden övergår i ett fönsterband. Fönster, vindskivor och knutlådor är vitmålade. Byggnaden täcks av ett sadeltak belagt med enkupigt lertegel.
På tomten finns ytterligare två byggnader, varav den ena strax väster om bostadshuset är ett timrat, äldre uthus. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nr 8. Bostadshus 2000-tal

Bostadshus för permanentbruk uppfört kring år 2005 av nuvarande ägare till Norrga kvarn. Ligger i princip samma läge som den tidigare boden nr 12.

Figur 74. Enplansbyggnad uppförd omkring 2005, troligtvis med regelstomme, med locklistfasad och ett flackt pulpettak. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Nr 9. Bostadshus 1940-/50-tal

Mycket tidstypisk villa från sent 1940- eller tidigt 50 tal. Bebos av nuv. kvarnägarens föräldrar.

Figur 75. Villan är uppförd i ett och ett halvt plan på en hög cementerad källarvåning och med panelklädd fasad. Bär sadeltak täckt med trekupig tegel. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum

Kvarntomten

Kvarntomten är belägen i en sluttning som i söder och öster angränsar till Norrgaån. Närmast kvarnen norrut är det rikligt med sly som sprider sig vidare utmed ån vidare till det f.d svinhuset. Terrängen öster om kvarnen och ån består av höga skogsklädda oländiga branter (vilka i skrivande stund har avverkats). I området mellan kvarnen och mjölnarbostaden dominerar ett par solitära lövträd av yngre ålder. Raden av fruktträd från det tidiga 1900-talets fotografi finns dock inte kvar.

Figur 76. Kvarntomten sedd från söder vid kanten av Norrga å. Till höger i bild kvarnen och till vänster mjölnarbostaden. I fonden ladugården med en skymt av f.d. svinhusets tak i öster. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Runt mjölnarbostaden vidtar resterna av gammal kombinerad blomster- och nyttoträdgård av ganska formellt slag. Här finns också en grusplan framför östra långsidan som blev ett vanligt inslag i allmogeträdgården i samband med laga skiftet men utan den annars så vanliga gräsrondellen. Öster om byggnaden har en smal remsa gräsmatta anlagts som längre österut vidtar i en större odling.

Figur 77-78. Mjölnarbostaden trädgård sedd från norr. Byggnaden omgärds närmast av en grusplan. Några smala blomstersängar är anlagde längs kanterna av grusplanen. I förgrunden en odlingsbädd för nyttoväxter och ett hamlat träd. Infälld i vänstra övre hörnet – kvarnstenen till för kvarnkunderna att binda hästen vid. Foto Lotta Wistrand, Stockholms läns museum 2008

Gällande skydd, planer och program

- Riksintresse för kulturmiljövården enligt Milljöbalken (MB) 3:6 (objekt K AB 14, Grödinge)
- Riksintresse för naturvården enligt MB 3:6 (objekt NRO 01031 – AB 31)
- Riksintresse för friluftslivet enligt MB 3:6 (objekt FRO 01008)
- Länsstyrelsens naturvårdsprogram (objekt nr 27.11)
- Kulturmiljöprogram (KMP) för Botkyrka kommun (1988)
- Värdefull bebyggelse enligt översiktsplanen (ÖP) för Botkyrka kommun (2002)
- Kulturminneslagens (KML) kap 2 om Fornminnen
- Kulturhistoriskt värdefull väg (rödklassad) i Vägverkets inventering

Riksintresse – begreppsdefinition

Ett riksintresse (RI) för kulturmiljö- eller naturvården eller friluftslivet signalerar en miljö så unik, speciell eller representativ i en region, riket eller internationellt sett, att den så långt som möjligt skall skyddas mot ingrepp eller åtgärder som påtagligt kan skada dess värde. Riksintressen skall representera hela landets historia allt från förhistorisk tid fram till nutid men även illustrera hur människan utnyttjat tillgängliga naturresurser, samhällsutveckling, näringsliv, sociala villkor, byggnadsskick och olika estetiska ideal.

Riksintresset för kulturmiljövården uttryckt i:

Stenåldersboplatser från främst yngre stenåldern. Lämningar från bronsåldern. Omfattande järnålderslämningar i form av talrika varierade gravfält och flera fornborgar. Grödinges 1100-talskyrka. Flera avhysta bytomter. En rad mindre herrgårdsanläggningar, vilka huvudsakligen representerar 1700- och 1800-talen. Iselsta ålderdomligt sammanhållna klungby, handelssamhället Rosenhill och Norrga kvarnmiljö. Äldre vägsträckningar och öppna odlingsmarker.

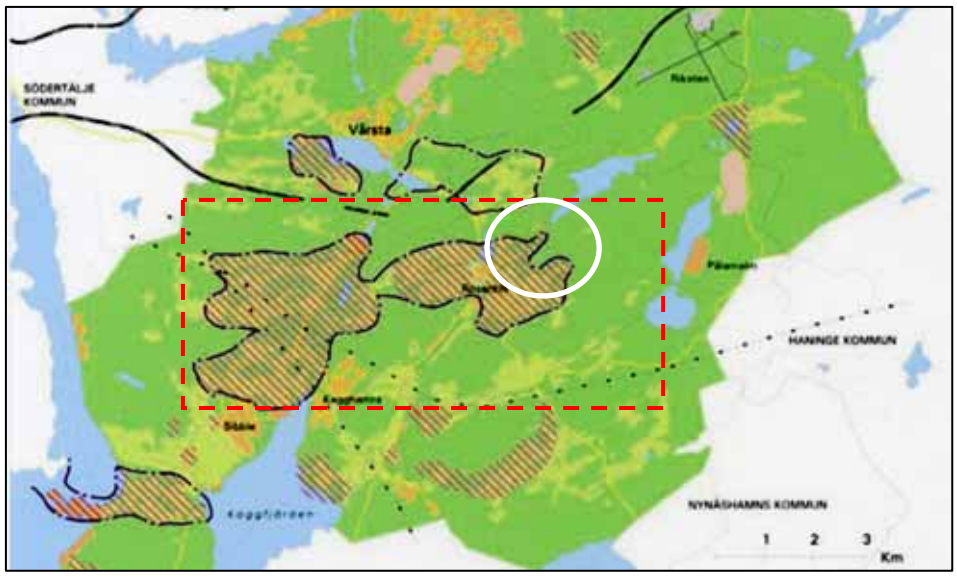

Figur 79. Riksintressen för kulturmiljövården i Grödinge, markerade med svart ytterkant. Norrga ligger inom det stora sammanhängande området, illustrerat av den röda rektangeln. Norrgas position inom intresset är markerad med vit cirkel. Randad markering – både med och utan kantmarkering – översätts i ett regionalt intresse.. Ur "Översiktsplan för Botkyrka kommun" (2002)

Riksintresse för naturvården uttryckt i bl.a:

Kagghamraåns meandersystem som är unikt i länet. Det i hög grad varierande och vackra landskapet längs ån och den ovanligt rika flora och fauna med förekomst av en mängd rödlistade arter som karakteriserar området i sin helhet. Kagghamraån i egenskap av både länets största reproduktionsområde för en ursprunglig stam av havsöring och ett viktigt lek- och uppväxtområde för gös. Sammantaget är området ett av de viktigaste geologiska objekten i länet. I det aktuella området gäller strandskydd intill 100 meter från strandlinjen vid Kaggfjärden och längs Kagghamraån.

Riksintresset för friluftslivet uttryckt i bl.a:

Intresseaspekter (rangordnade): Strövande, turåkning på skidor, naturstudier, vandring, bär- och svampplockning, cykling, fritidsfiske, skridskofärder, bad.

Länsstyrelsens naturvårdsprogram

Grödingeområdet ingår i Länsstyrelsens naturvårdsprogram (objekt 27.11), *Natur- och kulturmiljö* (1993) över bevarandevärda områden för natur- och kulturmiljövården. Värdet för naturvården klassificerades till nivå II och III och för kulturmiljövården II. (Klass 1: högsta bevarandevärde, klass II: mycket högt bevarandevärde, klass III: högt bevarandevärde.) Medför inget konkret skydd i sig, men skall generellt utgöra underlag för beslut och övrig planering av markanvändning och verksamheter.

Kulturmiljöprogrammet

De kommunala kulturmiljöprogrammen (KMP) upprättades till övervägande del efter 1985 på initiativ av regeringen och Riksantikvarieämbetet. Syftet var primärt att på ett effektivt sätt tillföra ökad kunskap om de regionala kulturmiljöerna som underlag för den fysiska planeringen. Ett övergripande mål var också att tillgängliggöra kulturarvet för allmänheten. Kulturminnesvårdsprogrammet för Botkyrka kommun (*Botkyrka kulturmiljöinventering del I & II av kulturminnesvårdsprogrammet*) sammanställdes år 1988 på uppdrag av kultur- och fritidsnämnden. Formuleringarna är dock mycket vaga vad gäller kommunens kulturhistoriska miljöer och värden, men sammanfattningsvis utpekas området kring Norrga med omgivande byarna Råby och Iselsta som starkt bevarandevärda, kanske framförallt i byarnas förhållande till varandra.[18]

Översiktsplanen

Kommunernas översiktsplan (öp) är obligatorisk och redovisar kommunens allmänna intressen, med särskild hänvisning till riksintressen och regionala intressen. Den skall vara vägledande och programmässig, men är inte bindande för efterföljande prövning. I översiktsplanen för Botkyrka kommun, antagen i oktober 2002, utpekas hela Grödinge som ett kommunalt bevarandeområde med höga kulturvärden, där nybebyggelse bör behandlas restriktivt (figur 77).

Kulturminneslagen (KML) – Fornminnen

Fornlämningar är spåren efter mänsklig verksamhet, som på olika sätt syns eller finns i vår omgivning. De kan till exempel utgöras av boplatser, gravfält, fornborgar, ruiner och kulturlager i medeltida städer. Det gemensamma för dem är att de skall vara varaktigt övergivna. Fornlämningar skyddas enligt KML 2 kap.

[18] Mörkfors, Gunnel & Ullén, Inga, *Botkyrka kulturmiljöinventering del I & II av kulturminnesvårdsprogrammet*, Botkyrka 1988.

Figur 80. Registrerade fornlämningar inom området Norrga kvarrn, Norrga by, Rosenhill, Iselsta och Råby. Bild från digitala Fornlämningsregistret, Riksantikvarieämbetet

Kulturhistorisk värdefull väg enligt Vägverkets klassificering

Vägnätets utveckling kan lätt studeras på de olika lantmäterikartorna. De större vägarna har kvar sina gamla sträckningar sedan 1600-talet, frånsett smärre justeringar. En av de mest använda vägarna var förmodligen den, som ledde till kvarnen genom Norrga by. Dess sträckning är också helt bevarad och rester finns efter en gammal hålväg.

Kulturhistorisk värdering

Värderingskriterier

Kulturhistoriskt värde är något som kan tillmätas en byggnad, anläggning eller en miljö utöver dess nyttovärden. Det är i högsta grad kvalitativt och därmed också mer svårgripbart och svårdefinierat än de rena nytto- eller bruksvärdena.

Det kulturhistoriska värdet kan beskrivas utifrån många olika kriterier. Begreppen *äkthet* (autenticitet), *tydlighet* (pedagogiskt värde), *kvalitet* samt värdeparet *sällsynthet-representativitet* utgör motiv för den kulturhistoriska betydelsen. Därutöver finns två huvudgrupper – *dokumentvärde* och *upplevelsevärde*.

Dokumentvärdet består i en byggnads eller ett landskaps historiska egenskaper Det kan t.ex. vara av byggnadshistoriskt, arkitekturhistoriskt, samhällshistoriskt eller teknikhistoriskt värde. Byggnaderna och landskapet utgör historiska dokument som berättar något om sin tid, t.ex. om näringsliv, samhällsmiljö, odlingsteknik, boskapsskötsel, byggnads- och bostadsskick, arbetsförhållanden, sociala villkor eller estetiska ideal.

Upplevelsevärdet är det som skapar upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan handla om arkitektoniskt och konstnärligt värde, patina och miljöskapande värden men viktigt är också identitetsvärde, symbolvärde, traditionsvärde m.m. Upplevelsevärdet är således mer subjektivt än dokumentvärdet. Patinan, att spåren efter användning är synliga, är viktig för upplevelsen av en historisk dimension och känslan av att uppleva en historisk sanning.

Bedömning av kvarnanläggningens främsta värde idag

Sällsynhet–representavitet

Från medeltiden och in på 1800-talets slut var vattenkvarnarna i det närmaste allmängiltiga i landets mer kuperade delar. Bara i Grödinge socken fanns ursprungligen ett tiotal vattenkvarnar. Av dessa återstår endast Norrga kvarn, troligtvis tack vare övergången till turbindrift. I ett regionalt perspektiv uppfyller således Norrga-kvarnen bägge kriterierna för värdeparet sällsynthet och respresentativitet., möjligtvis gäller detta även ur ett nationellt perspektiv.

Dokumentvärden

Kvarnmiljön äger flera dokumentvärden såsom byggnads-, teknik- och industrihistoriska. Kontinuitetsvärdet förmedlas genom den 500 år långa traditionen av kvarnnäring på platsen och den successiva anpassningen av både byggnader och maskinell utrustning ända in i modern tid. Till detta kommer även ett personhistoriskt och samhällshistoriskt värde, dels genom att kvarnen i generationer befunnit sig inom samma släkts ägo, dels genom den centrala roll Norrga kvarn har haft för bygden. Sammantaget ger detta också ett pedagogiskt värde.

Upplevelsevärden

Upplevelsevärdena förstärks av den långa kontinuiteten på platsen och autenciteten eller patinan som både kan dokumenteras och upplevas. Därtill kommer ett flertal miljöskapande värden, förmedlade av både byggnaderna och omgivande natur och landskap.

Motivering

Norrga kvarn är en s.k. hjulkvarn innebärande att kraften överförs från vattenhjulet via ett utväxlingssystem. På en horisontellt liggande axel placeras ett vertikalt arbetande hjul som antingen är fristående eller inbyggt. Anläggningar av detta slag var förr mycket vanliga i det svenska bondesamhället. Idag har deras antal reducerats kraftigt och de som kvarstår är viktiga minnesmärken över en tidig förindustriell verksamhet.

Norrga kvarn utgör en komplett bevarad förindustriell miljö av denna typ såsom den tedde sig vid 1900-talets början. Tillsammans med den bevarade inredningen, mjölnarbostaden och andra tillhörande byggnader inom kvarnområdet framstår miljön som ett viktigt dokument över gångna tiders småskaliga landsbygdsindustri. Med den långa kontinuiteten som förstärkande egenskap betingar anläggningen ett betydande kulturhistoriskt värde.

Hotbild

År 1965 köpte Stockholms stad områden i Grödinge för framtida behov. I köpet ingick omgivningar nära angränsande till Norrga kvarn. Här planerades för miljonprogrammet Grödinge stad, men planerna lades på is i och med att tillväxten i regionen avstannade.[19] Stockholms stad är fortfarnde markägare, dock finns för närvarande inga närstående planer på en exploatering av området.

I nuläget existerar inget adekvat skydd för kvarnmiljön. Området ligger utanför detaljplan och områdesbestämmelser med koppling till riksintresset saknas. Således råder brist på verkningsfulla instrument för reglering av eventuella om- eller nybyggnader samt för ändrad användning.

[19] *Botkyrkabygd. Från Mälarstrand till Österhav*, Botkyrka 1982

Litteratur och källor

Otryckta källor

Lantmäteriverket
Kartmaterial; samtliga kartor om ej annat anges

Larendius Andreas, nye ägaren till Norrga kvarn
Samtal 10 oktober, 2008

Ohlsson Kurt, kvarnmästare och f.d. ägare till Norrga kvarn
Samtal 17 december, 2008

Riksantikvarieämbetet
Fornlämningsregister
Kartering Grödinge

Riksarkivet
Brandförsäkring nr. 22940 från år 1867 resp. 1885, brandförsäkring nr. 27535 från år 1987

Stockholms läns museum
Nilsson, Sture, *Inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Grödinge socken juli-augusti 1967*

Tryckta källor och litteratur

Botkyrkabygd. Från Mälarstrand till Österhav, Botkyrka, 1982
Edling, Barbro, *Den agrara utvecklingen och dess betydelse för landsbygdens bebyggelse i Grödinge efter 1860*, Sthlm 1983
Eschricht, Susanna, *Tulquarner och Beckequarnar i Marks härad*, Stockholm universitet 2006
”I Iselsta har klockan stannat – men kvarnarna i Norga mal på”, *Länstidningen*, 30 mars, 1978.
Jerlström, Arne, *Den agrara landsbygdens förändring i Grödinge socken så som den framträder på lantmäterikartor från åren 1636-1950*, Sthlm 1977.
Natur- och kulturmiljö, Länsstyrelsen (1993)
Nilsson, Pia, *Een foothwiska norr på skogen. Agrarsamhällets kvarnar, humle, fiske och trädgårdar enlig de äldre geometriska kartorna (1630-1655)* (arbetsmanus), Uppsala 2008
Rågfeldt, Per-Erik, *Inventering av väder- och vattenkvarnar i Uppland*, Uppsala 1973.
Stockholmsregionens kulturhistoriska miljöer, Regionplane- och trafikkontoret, Sthlm 1989.
Söderberg, Brita, *Grödinge. En socknens historia från medeltid till nutid*, Södertälje 1975
Schnell Ivar, *Grödinge socken*, Södermanlands hembygdsförbund, Nyköping 1971
Översiktplan för Botkyrka kommun, Botkyrka 2002

Figurförteckning

Omslagsbild
Fig. 1 Karta över del av Grödinge, Lantmäteriet
Fig.2 Fornlämningar, ur Botkyrka kulturmiljöinventering (1988)
Fig. 3 Utsnitt ur geometriska jordeboken (1636), Lantmäteriet
Fig. 4 Utsnitt ur ”Charta öfver Norrga In Ägor (1774), Lantmäteriet
Fig. 5 Utsnitt ur Laga skifteskarta (1884), Lantmäteriet
Fig. 6 Älder foto med okänd person och fotograf (inlånat av Kurt Ohlsson)
Fig. 7 Äldre foto med Kurt Ohlsson, hans syster och far (inlånat av K. Ohlsson
Fig. 8 Äldre foto med en ung Kurt Ohlsson med skottkärra (inlånat av K. Ohlsson
Fig. 9 Ekonomiska kartan 1952, Lantmäteriet
Fig. 10 Schematisk skiss över hjulkvarn, ur Eschricht (2006)
Fig. 11 Aktuell situationsplan för kvarnområdet
Fig. 12-13 Kvarnbyggnaden sedd från sydväst och nordväst. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 14. Turbinhuset. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 15 Kvarnen. Gångbro och västra entrén. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 16 Kvarnen. Entrén via södra fasaden. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 17. Kvarnen. Fönstertyper kvarnbyggnaden. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 18 Kvarnen. Överljusfönster. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 19-20 Kvarnen. Turbinen. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 21 Kvarnen. Perspektiv andra våningen. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 22-24 Kvarnen. Snickeriverkstaden med detaljer. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 25-26 Kvarnen. Verktyg i snickeriverkstaden. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 27-31 Kvarnen. Några av andra våningens maskiner. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 32-33 Kvarnen. Tredje våningens sållningsmaskin och transportrör för säden. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 34-36 Kvarnen. Snideridetaljer. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 37 Kvarnen. Innertak i vindsvåning. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 38-39 Kvarnen. Smärre rötskador norra fasaden. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 40 Kvarnen. Turbinhuset i förfall. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 41-42 Kvarndamm och kvarnluckor. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 43-44 Kvarnränna och kavelbro. Foto Lotta Wistrand resp. Mattias Ek 2008
Fig. 45. Norrgaåns flöde norrifrån mot kvarnen. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 46-47 Mjölnarbostaden exteriör. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 48 Mjölnarbostaden. Skarv mellan ursprunglig och tillbyggd del. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 49-51 Mjölnarbostaden. Fönster, beslag, stjärthake. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 52 Mjölnarbostaden. Provisorisk dörr. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 53 Mjölnarbostaden. Laxknutar. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 54 Mjölnarbostaden. Planlösning. Ur 1964 års inventering
Fig. 55-57 Mjölnarbostaden. Sovrum 1970-talet, interiör kök, dörr mellan kök och kammare. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 58-59 Mjölnarbostaden, köket. Tapetlager. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 60-62 Mjölnarbostaden, Anderstugan. Reglad vägg, rester av marmoreringsmålning, dörrbeslag. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 63-66 Kammaren. Tak och bjälkar, rörspis, dörrbeslag. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 67-68 Visthusbod på källare. Raserad. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 69-70 Ladugård. Äldre längan, detalj av fönster. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 71 Smedja. Husgrundsrester. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 72 F.d. svinhuset.. Foto Mattias Ek 2008
Fig. 73 F.d. Båtsmanstorpet. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 74 Bostadshus 2000-talet. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 75 Bostadshus 1950/50-tal. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 76 Kvarntometen sedd från söder. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig 77-78 Mjölnarbostadens trädgård och kvarnsten. Foto Lotta Wistrand 2008
Fig. 79 Riksintressen för kulturmiljövården, Gröding. Ur ÖP (2002)
Fig. 80 Registrerade forlämningar. Digitala fornlämningsregistret, Raä